

Валентин Вандишев, Олена Переломова

Ідеали і цінності: релігійний, філософський і загальнокультурний дискурси

Valentyn Vandyshev, Olena Perelomova

Ideals and values: religious, philosophical and general cultural discourses

The problem of values and ideals is actual in all aspects of spiritual life of human. In the fundamental documents of Catholicism as well as in literary and philosophical works we find the reflection of this problem. The attention is focused on the perception of fundamental moral values in today's technical global world.

Keywords: values, ideals, world view, II Vatican cathedral, freedom, responsibility, fairness, sense of life

Проблема цінностей та ідеалів є актуальною в усіх сферах духовного життя людини. У засадничих документах католицизму, а також у літературних та філософських творах ми знаходимо відображення цієї проблеми. Акцентовано увагу на сприйнятті засадничих моральних цінностей у сучасному технізованому глобальному світі.

Ключові слова: цінності, ідеали, світогляд, II Ватиканський собор, свобода, відповідальність, справедливість, смисл життя

Проблема людських цінностей та ідеалів – вічна проблема. Тому й знаходить вона своє відображення як у релігійному світогляді, так і в загальнокультурному й філософському контекстах. Людські цінності й ідеали у своїх працях розглядали Василь Великий, Макарій Єгипетський, Йоан Лествичник, Петро Могила – визначні церковні діячі минулого. Пізніше до них зверталися Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Дмитро Чижевський і багато інших українських мислителів та громадських діячів. У наш час українські філософи В. Табачковський, М. Тарасенко, О. Яценко зі своїми колегами провели значну дослідницьку роботу, спрямовану на поглиблення наших уявлень про сучасну структуру ціннісних орієнтирів людини, її ідеалів і прагнень.

Минуле сторіччя виявилось найбільш динамічним і вражаючим за темпами й обсягом науково-технічних новацій. У той же час суспільна думка не полишала спроб знайти відповіді на найболючіші питання стосовно ідеалів і цінностей, які людство втрачає і якими, навпаки, збагатилося. Яскраво проілюструвала це й духовна атмосфера II Ватиканського собору (1962-1965), яка відобразила актуальні суспільні тривоги й очікування, спричинені глибокими і стрімкими змінами внаслідок людської життєдіяльності.

У церковному середовищі певні зміни почалися ще до II Ватиканського собору, коли кардинала Ронкаллі обрали на папський престол. Своєрідною демонстрацією відкритості до нового стало те, що цей папа прийняв ім'я Йоан XXIII. Його далекий попередник, який теж увійшов в історію Церкви під тим самим іменем, неаполітанець Бальтазар Косса (1370-1419) ще за життя був звинувачений у піратстві, вбивствах, содомії, інцесті, непотизмі, привласненні величезних коштів та інших злочинах, які виявилися настільки значними, що в 1414 р. понтифіка визнали антипапою. У такому контексті прийняття кардиналом Анджело Джузеппе Ронкаллі імені Йоан XXIII можна розглядати як певний символ повернення до усталених моральних норм і біблійних цінностей.

Собор констатував, що рід людський нині переживає нову епоху своєї історії, коли кардинальні й динамічні зміни, викликані людським розумом і його творчою діяльністю, стають глобальними і позначаються на самій людині, на її судженнях, на її способі мислення та діях – і щодо матеріального світу, і щодо інших людей. Очевидно, що суспільні й культурні перетворення відбиваються й на релігійному житті.

Саме тут і виникають основні проблеми, пов'язані з кризою зростання. У документах Собору сказано: «Хоча людина надзвичайно поширює свою могутність, їй усе ж не завжди вдасться повернути могутність на служіння самій собі. Намагаючись усе глибше проникнути в найпотаємніші глибини своєї істоти, людина часто починає все більше сумніватися в самій собі. Поступово все більше розкриваючи закони суспільного життя, вона з подивом розмірковує над тим, який йому потрібно надати напрямок»¹.

Складна ситуація входження людства в епоху науково-технічної революції позначилася не тільки на її церковному переосмисленні. У той самий період видатний філософ ХХ ст. Мартін Хайдегер писав: «Насправді страшно не те, що світ стає повністю технізованим. Більш жахливим є те, що людина не підготовлена до такої зміни світу, що ми ще не спроможні усвідомити те, що, по суті, лише починається в цьому столітті атому»². І М. Хайдегер разом з багатьма своїми колегами-філософами, і науковці-природознавці, і більшість державних діячів передових країн світу, і церковні єрархи, які ініціювали проведення Собору, прагнули не тільки зрозуміти особливості сучасного розвитку світу. Йшлося про свідоме приєднання до цього процесу.

«Ніколи ще рід людський не мав у такому достатку багатства, можливостей та економічної потуги, і все ж донині значна частина мешканців земної кулі страждає від голоду і злиднів, а незліченна їх безліч навіть повністю неграмотні. Ніколи ще в людей не було такого гострого почуття свободи, як тепер, і в той же час з'являються все нові види соціального й духовного поневолення. Хоча світ настільки сильно відчуває свою єдність і залежність окремих людей одне від одного в неминучій для них солідарності, його роздирають на частини сили, які жорстоко борються між собою. Донині тривають гострі політичні, соціальні, економічні, расові та ідеологічні розбіжності й не усунена небезпека війни, що загрожує зруйнувати все дотла»³, – стверджували учасники II Ватиканського собору.

Організатор Собору папа Йоан ХХІІІ однозначно бажав, щоб унаслідок цього поважного зібрання ієрархів Церкви вона постала відкритою перед світом. Завдання полягало не в тому, щоб відкинути й засудити існуючі реалії сучасності, а щоб, усвідомлюючи їх, провести давно назрілі церковні реформи. Про актуальність оновлення системи ідей, норм і цінностей мовилося й у документах Собору: «Створюється враження, що суспільні настанови, закони, а також спосіб мислення і сприйняття, успадкований від предків, не завжди належним чином пристосовані до сучасного стану речей; звідси і явна розгубленість в обранні способу діяльності та самих її норм. Нарешті, нові умови позначаються і на релігійному житті. З одного боку, більша критична здатність очищає її від магічної концепції

світу і від забобонів, які все ще побутують, і з кожним днем вимагає все більш особистої й дієвої прихильності до віри, завдяки чому багато хто приходять до більш живого почуття Бога. З іншого боку, все більше число людей практично відходить від релігії. На відміну від минулих часів, заперечення Бога та релігії або ж відсторонення від них не є вже чимось надзвичайним і суто особистим: тепер це нерідко виставляється як вимога наукового прогресу або ж якогось нового гуманізму. Усе це в багатьох країнах відображається не тільки у філософських ученнях, але найглибшим чином позначається і на літературі, мистецтві, на розумінні гуманітарних наук та історії, і навіть на цивільних законах, отже, багатьох людей охоплює справжнє сум'яття»⁴.

У цих спостереженнях і роздумах відчувається те, що філософ назве «укоріненістю творинь людини». «Тому ми ставимо таке запитання, – читаємо в М. Хайдегера, – чи зможе людина з утратою старої вкоріненості досягти нового ґрунту для вкорінення і стояння, такий ґрунт і основу, на яких по-новому процвітатиме сутність людини і всі її труди навіть в атомний вік?»⁵ І все ж, переконаний мислитель, було б необачним нападати на світ техніки, дивитися на нього як на знаряддя диявола. Техніка допомагає нам у житті, допомагає нам досягати успіхів. Проблема в тому, щоб не стати рабами машини, прив'язаними до техніки, щоб залишитися вільними. Сказавши «так» техніці, тобто впустивши її в наше життя, ми повинні сказати їй і «ні», зарахувавши до речей, які не є абсолютними. «Я назвав би це ставлення (одночасно “так” і “ні” світу техніки), – узагальнює М. Хайдегер, – старим словом – “відстороненість від речей”»⁶.

Заувага філософа повертає нас до ідей і цінностей іншого Мислителя – Ісуса Христа, який мовив: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне» (Мт 5, 3). Адже саме тут і йдеться про ту відстороненість, неприв'язаність до речей, що про неї говорив і Сіддхартха Гаутама, Будда. Пояснюючи сутність першого блаженства, митрополит Петро Могила вказував, що це «учення про багатство і речі мирські: якщо вони приходять до кого у великій кількості, благодаттю Божою, той повинен ними користуватися не так, як цілковитий їх власник, а лише як управитель, і не повинен бажати їх з надмірною жадібністю серця»⁷.

В українській літературі, особливо у творах із глибоким філософсько-релігійним підґрунтям, також знайдемо чимало з того, про що розмірковували філософи і богослови, що обговорювали учасники II Ватиканського собору. ⁸Так, герой роману Валерія Шевчука «Три листки за вікном» священик Ілля Турчиновський у своєму пошуку гармонії світу переживає складну внутрішню драму роздвоєння світогляду між релігійними канонами та натурфілософським мисленням. Творчо використані письменником біблійні тексти стають вихідними для роздумів про людське життя, опорою для моральних орієнтирів: «Гаразд, – сказав я. – Ви мене вб'єте. А що здобудете? Ви забрали мою одягу і гроші, – сказав я, – все, що маю. За це вас покарає Господь, але не так страшно, як після того, коли загубите невинну душу. Пам'ятайте про пекло, – застеріг я, – кипітимуть ваші душі в смолі, і кричатимете од болю, а мукам своїм кінця не дочекаєтеся»⁹.

«Що може бути ліпшого на білому світі за такий вечір, – подумав я, – адже все віщає про добро і злагоду?! Вибач ближньому і не помножуй зла, адже помножене зло породжує нове, і так без кінця. Без покірливості людина перетворилася б на звіра, а це те, що може ввергти світ у загибель»¹⁰.

«Зрештою я переконався ще в одному: не будь надмірно впевнений. Заповідь “не осуди” розуміють просто: не осуджуй, а я розумію її – щоб не осуджувати, не будь надмірно впевнений»¹¹.

Якщо Іллю Турчиновського біблійні заповіді спонукають до глибоких роздумів та самовдосконалення, ставши важливим первнем його світогляду, то для Киріяка Сатановського вони є механічно засвоєними. Світосприймання Сатановського намагається знайти «шпарину» для утвердження свого цинізму й спростування цих заповідей для себе. Внутрішні монологи цього героя (далекого нащадка попередніх Турчиновських), який здійснює свої мандрівки серед «лісу людей», – те саме прагнення пізнати світ, але в дещо інший спосіб. У цих монологах урочиста тональність, притаманна міркуванням Іллі Турчиновського, відсутня. Її руйнує хоча б згадування поряд двох антиподів «Бог» і «чорт» як однорідних у картині світу Сатановського понять «вишньої сили». Нерозділеність цих понять у світосприйманні героя підсилює вислів «чи як там його», що має відтінок зневажливості. У результаті сам Сатанов-

ський, на відміну від свого попередника, постає людиною не «вищеного духу», а навпаки – циніком, про що свідчать його зізнання у своїй зневірі:

«Натомість я побачив хату, в якій народився, з неї вийшов із книгою під пахвою мій батько – секретар земського суду. Пішов просто на мене, і я знав, яку книгу несе. Був то катехізис, а в ньому всі десять заповідей, яких навчав мене щодня. Я міг проказати ті заповіді одним духом, для цього треба було тільки звести очі, і слова самі рвалися б мені з рота. Вони значили для мене небагато, як і молитва, що її треба було прочитати вранці та ввечері. Так, я повторював щодня “не кради”, але що значило воно для моєї душі, коли бачив, як поліцейські та чиновники гребуть собі чуже у вигляді подарунків та хабарів. Я казав: “Шануй батька свого”, – але коли по сусідству діти викинули на мороз хмільного батька, я сміявся, як і всі навколо. Спокійно дивився, що навколо содом і гоморра, й байдуже ставився до тих, хто неправедно клявся чи неправедно судив ближніх своїх», – згадує Сатановський¹².

Письменник вибудовує інтертекстуальність художнього тексту на діалозі двох світоглядів. Чиновник-хабарник вдається до цитування Святого Письма, свідомо спотворюючи його суть і в такий спосіб формуючи «філософське обґрунтування» своїх дій, виставляє себе за зразок і дорікає праведникові. Відбувається спекулятивне переосмислення персонажем твору суті біблеїзмів, вихоплених із контексту, а відтак їх фальсифікація, оскільки збереження змісту знака в новому контексті є неможливим. Інтертекстеми стають засобом визначення ціннісних орієнтирів персонажів, а також світоглядних позицій автора: «Я згадував батька <...> не зробився господарем і не нажив маєтків, як це зуміли його колеги. На ньому полатаний мундир, чоботи руді із такою кількістю латок та набійок, що гупають навіть на піску. Біля нього, батька мого, виступає столоначальник – цей уже в новому мундирі і в лискучих, тонкої шкіри чоботях.

– Самі винуваті, Автомоне Борисовичу, – каже він. – Спаситель вистив: всяке даяніє – благо, і всяк дар совершенен. Ви через свою гордість зневажаєте слово Спасителя, а у вас, вельмишановний, родина на шії. Я от збираюся купити собі сільце і тоді буду спокійний: мої

діти з торбами не підуть. А ви не думаєте про своїх дітей – ким же вони стануть?

– Як Бог приведе, – мовив батько тихим голосом»¹³. Інтертекст у структурі аналізованого художнього тексту стає діалогізуючим чинником, засобом відображення ідеологічного протистояння як протистояння ціннісних уподобань.

Питання свободи і свобідної волі як однієї з найвищих цінностей також перебувало в центрі уваги Собору, оскільки це пов'язано з вибором людиною між добром і злом. «Але людина може звернутися до добра тільки з свобідної волі, і цю свободу так високо цінують наші сучасники і так полум'яно до неї прямують, що саме по собі цілком правильно. Але нерідко вони поводяться з нею хибно, використовуючи її як можливість робити все, що завгодно, навіть зло, аби це було приємно»¹⁴. Зі свободою пов'язана і гідність людини, якої та досягає лише тоді, коли не поневолена пристрастями, коли прагне до своєї мети, вільно обираючи добро і знаходячи для цього належні допоміжні засоби, успішно виявляючи майстерність і старанність. Суттєвий аспект привносить у поняття свободи Петро Могила, який зазначає: «Свобода людини є довільне, незалежне бажання, що походить від розуму або розумної душі, чинити добро або зло»¹⁵. Отже, свобода – це те, що залежить від волі.

Творча праця є провідним елементом самореалізації людини. У зв'язку з цим і в декларації II Ватиканського собору «Про релігійну свободу» наголошується: «Згідно з людською гідністю сама природа людей, які є особистостями, тобто обдаровані розумом і свобідною волею, а тому й наділені особистою відповідальністю, спонукає і морально зобов'язує всіх і кожного з них шукати істину, і перш за все ту, яка належить до релігії. Вони зобов'язані також триматися пізнаної істини і будувати все своє життя згідно з вимогами цієї істини. Проте виконати це зобов'язання відповідно до своєї власної природи люди можуть тільки в тому разі, якщо вони володіють психічною свободою і водночас свободою від будь-якого зовнішнього примусу»¹⁶. У цих ідеях закладено глибинний філософський смисл, до якого завше звертаються мислителі.

Проблема сенсу життя, котра, як відомо, надзвичайно важлива для всіх мислячих людей, частково розкривається через усві-

домлення сутності буття взагалі і місця в ньому людини. З огляду на це, у документах Собору стверджується: «У наші дні рід людський, захоплюючись власними відкриттями та власною міццю, все ж часто ставить тривожні запитання про нинішній розвиток світу, про місце і призначення людини у всесвіті, про сенс своїх особистих і колективних зусиль і, нарешті, про кінцеву мету світу і людини... Бо необхідно врятувати людську особистість і оновити людське суспільство. Тому осередком всього нашого викладу буде людина в її єдності та повноті, з тілом і душею, з серцем і совістю, з розумом і волею».

Таким чином, складна проблема пошуків людиною смислів буття, яка спирається на обрані цінності й ідеали, залишається важливим аспектом людського існування, що спонукає нас повсякчас замислюватися над тим, що відбувається у світі і як причетні ми до цього, якою мірою відповідальні за те, що діється. Очевидно, що це залежить не стільки від того, чи віруючі ми, чи ні, скільки від того, якими цінностями послуговуємося у своєму житті. Саме це й спонукає нас постійно повертатися до першооснов.

¹ Документи II Ватиканського собора / Пер. с лат. А. Ковалю. – Москва: Паолине, 1998. – С. 380.

² Хайдеггер М. Отрешенность // Его же. Разговор на проселочной дороге: Сб. – Москва: Высшая школа, 1991. – С. 108.

³ Документи II Ватиканського собора. – С. 380.

⁴ Там же. – С. 382-383.

⁵ Хайдеггер М. Отрешенность... – С. 109.

⁶ Там же. – С. 109-110.

⁷ Православное исповедание, или Изложение Российской веры Петра Могилы. – Москва: Благовест, 1996. – С. 107.

⁸ Шевчук В. О. Ілля Турчиновський (листок перший): [повість] / В. О. Шевчук // Його ж. Три листки за вікном: [роман-триптих]. – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 24-25.

⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰ Там само. – С. 85.

¹¹ Шевчук В. О. Ліс людей, або «Чорна книга» Киріяка Автомоновича Сатановського (листок третій): [повість] // Його ж. Три листки за вікном: [роман-триптих]. – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 326-327.